

EUSKAL KONPOSIZIOAREN INGURUAN

Donostia, 1985-X-25

Miren Azkarate

Euskal konposizioaren inguruan egiteko duguna aipatzea, edo gutxienez zehaztu gabe dauden zenbait puntu eta eztabaidak sortzen dituzten beste zenbait ikuitzea da txosten labur honen helburua. Eta besterik gabe arazoari helduaz, terminologia bera erabakitzeko dagoen puntuetako bat dela esan behar: *hitz konposatu* ala *hitz elkartu*-ez hitzegiri behar dugu? Ala *hitz elkarketa*, beste zenbait hizkuntzatan *iustaposizio* deitzen duten hori izendatzeko gordeko dugu? Ala konposizioa eta iustaposizioa, biak, sartuko genituzke *hitz elkarketa* termino zabalagoaren barnean? Terminologia kontuak neurri haundi batean arbitrarioak direnik ezin ahantz dezaakegu; hala ere, beharrezkoa dirudi erabilera bateratu batera iritea. Bestalde, kontutuan izan behar dugu, orohar hitz eraketaz (konposizioaz eta eratorketaz) idatzi dena, erdaraz idatzia dagoela eta alde honetatik ez dugula inolako tradizioirik.

Terminologia auziak utzi eta gaiaren mamiari helduaz, gure lehen kezkek, konposizioa baliabide bizi eta indartsu bezala aurkeztea izan beharko luke. Izan ere, badirudi gaurko euskaldun gazteek konposizioaren sena galdu dutela edo neurri handi batean galtzen ari direla. Eta hauei konposizioa ez zaie aurkeztu behar ihartutako, lexikalizatutako bide bezala, hiztegietan azaltzen diren zenbait hitzetan agortu den bide bezala. Alderantziz, euskaraz konposizioak eskaintzen dituen aukera zabalak jabe egiten erakutsi beharko genieke. Berezi gaur egun, iragarkien munduan, publizitatean, egunkarien izenburuetan e.a. hain presentzia ugaria izan dezakeen, eta hain baliabide emankorra eskain diezagukeen konposizioan murgiltzen lagundu beharko genieke. Horrela, “mendi-kanpamendu”, “igerileku”, “medikuntza aparatuak”, “kanpaleku”, “kafetontzi”, “hazkuntza-metodo” e.a. luzea azken urteetan sortutako hitz konposatuak ditugu. Alderdi honetatik aipagarria da, nere ustez, alboan ditugun espainol eta frantsesaren “producto lácteo”, “aparato médico” eta antzekoak oso era jatorrean eman ditzakegula euskaraz konposizioaz baliatuz: “esne produktu”, “medikuntza aparatu”...

Hala ere, goian aipatutako helburuak bete ahal izateko, puntu asko gelditzen zaizkigu konposizioaren gainean aztertu, ikertu, eta erabaki

beharrekoak. Eta lehenik, hitz konposatuen sailkapen bat eman beharko genuke. Horretarako, abiapuntutzat, VILLASANTEREN *Palabras Vascas Compuestas y Derivadas* liburuan azaltzen dena hartzea proposatuko nuke, sail bakoitza osatuaz. Hau litzateke nere proposamena:

I. Konposatu kopulatiboak

Hemen, edo honen inguruan bedere, sartu beharko lirateke *bizargin-osagile, erloju-iratzargailu, giltzera andrea...* hau da, pertsona edo gauza bakar baten bi alderdi ematen dituzten konposatuak.

Badira beste zenbait egitura (*andre sorgin, mitxeleta hegalaria, gizon azti...*) aposizio gisa edo har daitezkeen ala horrelakoetan *sorgin, azti* e.a. izenondo, adjektibo balioa duten elementuak diren aztertu beharrekoak.

Era berean, aztertzea litzateke *Israel herria, Zabaleta baserria, Oiz mendia, Urbietta kalea...*, hots, lehen osagaitzat izen berezia, bigarren osagaiari dagokion izen berezia, duten egiturak non sartu behar diren. Behar bada, konposatu kopulatiboetatik kanpo, baina konposizioaren inguruan aipatu beharrekoak direlakoan nago.

Azkenik, *San Jose lorak, Eguberri gaua, Bazko eguna...* goikoen parekoak diren ala desberdintasunik dagoen ere ikertu beharko litzateke.

II. Konposatu posesiboak

Konposatu mota honen erabilera indartu eta modu egokian erabiltzen irakatsi beharko litzateke gazteei, gaur egun “mutiko buru-argia” eta antzekoak oso ahulduak ditugu eta.

Bestalde, izena eta izenondoa, izengoitiak osatzeko ere elkartzen ditugu. Horrela lortzen ditugu “Prakamotz”, “Moñoker”, “Txomin Gorri”... nahiz horrelakoak konposizioaren barruan zer leku duten aztertu behar. Baita ere, Peru Abarka, Martin Sugin...

III. Menpeko konposatuak

Sailik ugariena hau dugunez, sailkapen lan handiena ere beronek eskatzen du. Sailkapen modu bat baino gehiago badaude ere, behar bada honako hau baliagarri gerta dakiguke.

1. Osagaietako bat aditza denean.
2. Bi osagaiak izenak direnean.

1. Osagaietako bat aditza denean

Konposatu hauetan (2. sailekoetan baino garbiago) perpaus baten egitura jasotzen dela, hein batean, onar dezakegu. Honenbestez, perpaus-eko atal desberdinen arauera, honako azpisailok bereiz ditzakegu:

a) *Harri-jasotzaile* mota.—Mota honetan, objektua, aditza eta subjektua (*-le*, *-tzaile* atzizkiaren bidez) jasotzen ditugu.

b) *Gari jote* mota.—Mota honetan, objektua eta aditza, ekintza adieraziarekin, jasotzen ditugu.

d) *Eserleku* mota.—Aurreko bi azpisailetan ez bezala, hemen aditza dugu lehen osagaia, eta erro forman azaltzen zaigu, ez nominalizaturik.

Bestalde, izenondo edo adjektibo konposatu, aditza daramatenak osagai bezala:

a) *Sinesterraz* motakoak.

b) *Ogi altxagarri* motakoak.

Azkenik, aditz konposatuak berak: *eraberritu*, *itxuraldatu*...

2. Bi osagaiak izenak direnean

Hemen zailago gertatzen da sailkapenak egitea. Azken batean, nere iritziz, orain arteko proposamenak horretarako izendatuko den batzordeak aztertuko dituen bezalaxe, hemen ere sailkapen konkreturen bat proposatzea batzordeari legokioke. Hala ere, esan bezala, sail honetako azpisailak arbitrarioagoak izan daitezke beste sailtakoak baino. Hauxe esan nahi dut: sailkapen kriterioak erabaki behar dira; eta kriterio hauek izan daitezke 1. sailean erabili ditugunen parekoak, hots, perpaus mailako egituran oinarriturikoak. Honen arauera:

a) *Baserri-txakur* mota izan dezakegu, perpaus bateko aditzlaguna eta subjektua jasoko lituzkena (“txakurrak baserrian bizi dira”).

b) *Errotasoiñu* mota, perpaus-eko subjektua eta objektua jasoko lituzkeena (“errotak soinua ateratzen du”).

d) *Otsotoki* mota (“otsoak toki horretan egoten dira”), a) motatik honetan bereiziko litzatekeena: a) motan bigarren osagaia da sujetu funtzioa beteko lukeena.

Horrela, subjektu, objektu eta aditzlagun, funtzio desberdin horiek konbinatuz, konposatu mota desberdinak sor ditzakegu. Gero, askotan arazoa, konposatu konkretu bat sail bateko ala besteko den erabakitzea

izan ohi da, baina hori zernahi kriterio erabiliz gertatuko zaigu, eta edozein hizkuntzatan aurkezten den oztopoa da.

Bestalde, pentsa daiteke azpisail zehatzagoak egitea, bi osagaien artean dagoen erlazio lojikoaren arauera; hala nola.

a) *Burdin-barra* mota, lehen osagaiak, bigarrena zertaz egina den adierazten duelarik.

b) *Kanpae-hots* mota, lehen osagaiak, bigarrenaren iturburua adierazten duelarik.

d) *Burtardatz* mota, bigarren osagaia, lehenaren atal edo zati denean eta abar. Horrelako sailkapen batek ere baditu bere mugak, erlazio lojiko posibleen zerrenda osoa ematea ezinezkoa dela aitortzen bait dute honetaz arduratu diren hizkuntzalariek. Dena den, gutxienez erabilienak diren motei buruz zerbait esan daitekeela uste dut.

IV. Konposizioaren inguruko egiturak

Behar bada erabateko konposatu ez badira ere, ikutu beharrezkoak genituzke honako egitura hauek ere:

1. *Iustaposizio* direlakoak: meza berri, zorion, abelgorri...
2. *Onomatopeiak*: firi-fara, zurrumurru, zirimiri...
3. Bigarren osagaitzat honako hauetakoren bat duten hitzak: -zain, -zale, -gai, -dun, -gaitz, -gabe...
4. *Postposizio* deitu izan direnak: gain, aurre, atze, oste, gibel...
5. *Argi bila, diru eske* motakoak.
6. *Negar egin, kontu eman, min hartu* motakoak.
7. *Egin gogo, etorri uste* motakoak.
8. *Nahi, behar-ekin* osatutako egiturak: *handikinahi* edo *handiki-gura, diru beharra*, e.a.
9. Osagai bera errepikatuz lortzen ditugun egiturak: *zuri-zuri, zabal-zabal*...
10. Ikustekoa litzateke izen bezala joka dezaketen hitz andana ihar-tuekin zer egin: “*Jesukristo nere Jauna erreztzeko agindu zion*”, “*bi Aita gurea eta hiru Agur Maria eman dizkit penitentzian*”...

Era berean, hemen sar ditzakegu: *etxekoandrea, Aitorren semea*..., hauetan ere *-ko* eta *-en* horiek beren balioa galdua dutenez.

Sailkapen auziez aritu ondoren, konposizioaren gainean aztertu beharreko hirugarren puntua, osagaiak elkartzean gertatzen diren ALDAKETA MORFOFONOLOGIKOei dagokiena da. AZKUEk bere garaian zenbait aldaketa eta lege fonetiko eman zituen; gaur egun, lege horiek bizirik al daude? Eutsi egin behar al diegu? Zenbateraino eman behar dira beti bete behar diren lege bezala? Adibidez:

gari + buru → *galburu*, baina *gari + meta* → *gari-meta*

merkatal ganbara hedatu da gure artean, goiko lege horren arauera, baina *bertsolal txapelketa? botikal arazoak?*

Ba al du azken adibide hauetan zerikusirik *-ari*, pertsona adierazten duen atzizkia, azaltzeak?

Lehen osagaiak bi silaba dituenetan eta *-o* edo *-e* bokalez bukatzen denean, *-o* → *-a*, *-e* → *-a* aldaketak izaten omen dira. Hala ere nik dakidanez *joko-kontua* esan izan da, ez *joka-kontua*, e.a.

Guzti honekin hauxe esan nahi dut, lege horien hedadura, eta gaur oraindik bizirik dirauten ala ez, aztertu behar direla. Beste kontu bat litzateke, lege zahar, indarra galdu duena, berriro indarrean jartzen saiatu behar dugun ala hizkuntzaren aldakuntza onartu.

Azkenik, konposatuaren idazkerari dagokionez, badirudi Euskaltzaindiak zerbait esan beharko lukeela. Dirudienez jendeak, duen baino garrantzia handiago ematen dio puntu honi, behin baino gehiagotan azaltzen bait da konposatuaren idazkerari buruzko kezka. Euskaltzaindiak eman zituen zenbait arau edo gomendio, 1971an. Baina ez dakit zenbaterainoko eragina izan duten, zein neurritan izan diren onartuak eta aplikatuak. Egia da, bestalde, oso anbiguoak gertatzen direla arauok “osagai labur”, “osagai luze” zer den ondo zehazten ez den neurrian. Badirudi, beraz, arau zehatzagoak eskaini beharko litzaizkiokeela jendeari. Baina ahaztu gabe idazkera kontuak erabat arbitrarioak direla, konbentzioz erabakitzen direnak; eta puntu konkretu honi dagokionez, ez da batere zaila autore berak hitz konposatu bera bi, hiru modu desberdinetara idatzirik aurkitzea. Horrenbestez, idazkera kontuak orain arte aipatu ditugunak baino askoz arbitrarioagoak direla garbi utzi beharko litzateke, eta ematen diren arauak gorabehera, idazkerak ez duela konposatu bat gramatikal edo ez-gramatikal egingo jakinarazi beharko litzaioke jendeari.

Konposatuaren inguruko arazoaren aipamen honetan, azentuarena ikutu gabe ez nuke amaitu nahi. Euskal azentuari buruz oraindik gauza asko eta asko ikertzeko ditugunez, ez da harritzeko konposizioan azentuarekin zer gertatzen den gure gramatikalariek aipatu ere ez egitea. Ez dakit batzordeak bere gain har dezakeen arazoa den, ikustekoa litzateke, baina egunen batean konpondu beharko dena nolana ere.